

УВОД

Сивият лебед

Навярно познавате това усещане. Ужаса, че живееш в някакъв фантастичен роман и нищо не е това, за което се представя. Изпълнен си с подозрение, че те наблюдава някакъв Голям брат или че си обхванат от Матрицата. Постепенно започваш да изпитваш парализиращ страх и единствената ти надежда е, че всичко е лош сън и всеки момент ще се събудиш.

През март 2020 година, през втората седмица на карантината заради *COVID-19*, един приятел ми изпрати забавна диаграма със застъпващи се кръгове, които представяха популярни антиутопии. Всички известни бяха там: „1984“, „Прекрасният нов свят“, „Разказът на прислужницата“, „Портокал с часовников механизъм“, „Повелителят на мухите“... В малката зона, където кръговете се пресичаха, пишеше „Ти си тук“. Ние наистина сме там – живеем едновременно във всички тези кошмари. „На попрището жизнено в средата/ сред мрачни дебри сам се озовах,/ че пътя прав загубих в тъмнината“¹, пише Данте в „Божествена комедия“.

АНТИУТОПИИТЕ, В КОИТО ЖИВЕЕМ

„И тъй, първото зло, което чумата стори на съгражданите, бе изгнаничеството“², отбелязва разказвачът в романа „Чумата“ на Камю, но едва сега осъзнахме ясно какво иска да каже. Обществото под карантина буквално е „затворено общество“. Хората спират да работят, престават да се срещат с приятели и роднини, не карат колите си и временно прекъсват живота си.

Единственото, което не успяваме да спрем, е да говорим за вируса, който заплашва да промени света завинаги. Ние сме затворени в домовете си, измъчвани от страх, отегчение и параноя. Решени да ни предпазят от собственото ни безразсъдство и от безразсъдството на нашите съграждани, добронамерените (и не толкова добронамерените) правителства строго следят къде ходим и с кого се срещаме. Непозволените разходки в парка може да ни навлекат глоби и дори арест, а контактът с други хора се е превърнал в заплаха за собственото ни съществуване. Непозволеното докосване на другите е равносилно на предателство. Както отбелязва Камю, чумата заличава „различните поприща“⁴³ и обостря съзнанието на всеки човек за неговата уязвимост и безсилие да планира бъдещето. След епидемия всички, които са още живи, мислят за себе си като за оцелели.

Но колко дълго ще се запази споменът за този безпрецедентен социален опит? Възможно ли е само след няколко години да го помним като някаква колективна халюцинация, предизвикана от „недостиг на пространство, компенсиран с излишък от време“, както описва живота на затворника поетът Йосиф Бродски?

Пандемията от *COVID-19* като че ли е класическо събитие от типа „сив лебед“ – ние знаем, че може да се случи и че е с потенциал да преобърне наопаки целия свят, но въпреки това, когато се случи, сме тотално шокирани. През 2004 година На-

ционалният съвет по разузнаване на САЩ прогнозира, че „е само въпрос на време да се появи нова пандемия, подобна на грипния вирус през 1918 – 1919 година, за който се смята, че е причинил смъртта на 20 милиона души по цял свят“^{**} и че такова събитие би могло „да сложи край на пътуванията и търговията в световен мащаб за продължителен период, принуждавайки правителствата да изразходват огромни ресурси за претоварените здравни системи“. В своя *TED* лекция през 2015 година Бил Гейтс предсказва не просто глобална епидемия от силно заразен вирус, но и предупреждава, че сме неподготвени за нея. Холивуд също отправя своите предупреждения във вид на блокбъстъри. Неслучайно обаче в „Лебедово езеро“ няма сиви лебеди – „сивите лебеди“ са пример за нещо предсказуемо и все пак немислимо.

Макар че големите епидемии всъщност не са толкова редки събития, по някаква причина винаги ни изненадват. Те преподреждат света ни, също като войните и революциите, но някак си не се запечатват в колективната ни памет. В прекрасната си книга „Бледият ездач“ британската авторка на научнопопулярни изследвания Лора Спини показва, че испанският грип е бил най-трагичното събитие през двайсети век, но вече е почти забравен. Преди

---

* Броят на жертвите на испанския грип варира в различните източници.

един век пандемията заразява една трета от населението на света, потресаващите 500 милиона души. Между първия регистриран случай на 4 март 1918 година и последния – през март 1920 година – пандемията убива между 50 и 100 милиона души. По брой на човешките жертви от едно-единствено събитие тя надхвърля и Първата световна война (17 милиона загинали), и Втората световна война (60 милиона загинали) и може би е отнела живота на толкова хора, колкото двете войни заедно. Но както отбелязва Спини: „На въпроса кое е най-тежкото бедствие през двайсети век, почти никой не отговаря: испанският грип“⁴. По-озадачаващото е, че дори историците сякаш са забравили за епидемията. През 2017 година *WorldCat*, най-големият библиотечен каталог в света, съдържа приблизително 80 000 книги за Първата световна война (на повече от 40 езика), но едва 400 за испанския грип (на 5 езика). Как е възможно да са написани двеста пъти по-малко книги за тази епидемия, погубила поне пет пъти повече хора от загиналите през Първата световна война? Защо помним войните и революциите, а забравяме пандемииите, въпреки че те също променят радикално нашите икономики, политики, общества и дори градски пространства?

Според Спини една от причините е, че по-лесно се броят убитите от куршуми, отколкото починалите от вирус, а сегашната полемика около смъртността от *COVID-19*, изглежда, доказва правотата

й. Другата причина, много по-съществена, е, че една пандемия трудно се превръща в хубава история. През 2015 година психолозите Хенри Рьодигер и Магдалена Ейбъл от Вашингтонския университет в Сейнт Луис показват, че хората имат склонност да помнят „малък брой характерни събития“ от всяка ситуация, по-точно, онези, които са „свързани с началната, повратната и крайната точка“⁵. Много е трудно да се разкаже историята на испанския грип (или на която и да е друга голяма епидемия) в рамките на такава наративна структура. Епидемиите приличат на сираци – никога не сме напълно сигурни за произхода им, или на сериал на „Нетфликс“, където краят на един сезон е само пауза преди началото на следващия. Епидемията се отличава от войната както модернистският роман от класическия: липсва ясен сюжет.

Неспособността ни, или може би нежеланието ни, да помним епидемиите вероятно се дължи и на това, че отказваме да приемем неоправданата смърт и страдание. Безсмислието на произволната болка се понася трудно. Жертвите на сегашната епидемия умират трагично не само поради невъзможността да дишат, но и защото никой не е в състояние да придаде смисъл на тяхната смърт. Войната крие обещание за героична победа. Историята на войните е история на обикновени хора, които проявяват необик-

новена смелост – според патриотичния наратив те не просто загиват, а жертват живота си в името на другите. Уилям Джеймс описва войната като „окървавената медицинска сестра, научила обществата на сплотеност“. В чумата обаче няма нищо героично. И затова единственият начин да помним епидемиите е да ги увековечаваме като войните. Има скулптурни паметници, наречени „чумни колони“, като онази на улица „Грабен“ във Виена; показателно е, че те често се представят като „паметници, ознаменуващи победата над чумата“. Но чумата не е война.

Световната война срещу *COVID-19* не е борба на живот и смърт, защото няма как да победим. По думите на италианския учен Карло Ровели: „Смъртта накрая винаги побеждава, всички сме смъртни. Всъщност всички ние полагаме огромно усилие, за да си дадем взаимно още време – защото този кратък живот въпреки страданията и трудностите ни се струва по-красив от всякога“⁶.

COVID-19 причинява не само безсмислена смърт, а и лишава смъртта от достойнство. Във всички разкази за чумните години фактът, че мъртвите не са били погребвани подобаващо, задълбочава трагедията в очите на съвременните им летописци. И този път не е по-различно. Репортажите от Италия и Испания разказват за стотици умрели, които никой не изпраща в последния им път поради страх от зараза.

* * *

Днес ние можем само да гадаем кога ще приключи пандемията от *COVID-19*; не знаем и *как* ще приключи. Ако съдим по испанския грип, пандемията дори не е настъпила; все още е началото на лятото на 1918 година, а грипът е в леката си фаза. Може би големият брой жертви и общественият шок тепърва предстоят.

В момента е трудно да си представим какви ще бъдат дългосрочните политически и икономически последици. Историците ясно заявяват, че „истинската епидемия е събитие, а не тенденция“⁷. Или както казва историкът на медицината Чарлс Розенбърг: „Епидемията започва в даден момент, продължава за определен период от време, следва линия на все по-нарастващо напрежение, превръща се в криза от индивидуален и колективен характер, после се ориентира към приключване“⁸. Въпреки това в тази кратка книга поемам риска да твърдя, че *COVID-19* драматично ще промени света ни, независимо дали ще запомним дните на епидемията или не. Светът ще се преобрази не защото обществата ни искат промяна, нито защото сме постигнали консенсус за посоката на промяната, а защото няма връщане назад.

Преди век испанският грип се появява в свят, разкъсан, изтощен и обезсърчен от Първата световна война. А грипът убива като войната: умираат най-вече здрави хора на възраст между двайсет и чети-

ресет години. Епидемията е световно събитие, но хората не я помнят така, защото идеята за един общ свят е рухнала през дългите военни години. Очертава се пандемията от *COVID-19* да сложи край на глобализацията такава, каквата я познаваме. Можем само да гадаем дали коронавируса ще предизвика това, което обикновено правят войните, но каквото и да се случи, няма съмнение, че щом вирусът бъде победен, „пандемия от носталгия“ ще обхване света.

През седемнайсети век смятали носталгията за лечимо, но заразно заболяване. Главният ѝ симптом бил меланхолията, предизвикана от копнеж по завръщане в родината или от копнеж по друго време. Страдащите от носталгия често се оплаквали, че чуват гласове и виждат призраци. Болните имали „безжизнени и изпити лица“, проявявали „безразличие към всичко“, бъркали минало и настояще, реални и въображаеми събития...⁹

След края на тази пандемия хората ще изпитват носталгия по отминалата епоха, когато беше лесно да летим почти навсякъде по света, когато ресторантите бяха пълни, а смъртта беше толкова неестествена, че щом издъхнеше възрастен човек, се питахме дали кончината му не е предизвикана от лекарска грешка. Въпреки че хората ще са нетърпеливи да се върнат към нормалността, те ще открият, че това не е възможно. Ще се окаже, че в света от вчера има нещо притеснително. Разликата между минало

и настояще е, че не е възможно да знаем какво е бъдещето на настоящето, но вече живеем в бъдещето на миналото. И знаем, че бъдещето на вчерашния ден е пандемията от *COVID-19*, която преживяваме днес. И затова вчерашната нормалност ще ни се струва едновременно желана и плашеща.

Отново *déjà vu*

През последните десетилетия многократно сме чували, че светът ще се промени безвъзвратно – не само след 11 септември, но и след Голямата рецесия от 2008 – 2009 година, а също и след бежанската криза в Европа през 2015 година. Твърдението, че светът „никога няма да бъде същият“, е нещо като предсказание, че предстои да се променят много неща, но, както знаем, светът се променя непрекъснато. Днес това твърдение означава нещо далеч по-конкретно: то вещае края на либералния свят, който се роди след падането на Берлинската стена, свят, отличаващ се с глобално разпространение на демокрацията и на капитализма, формиран от мощта и волята на Америка и нейните европейски съюзници. По време на всички предишни кризи разни пророци са обявявали либералния ред за мъртъв. В определени моменти той сякаш беше в реанимация,

но неизменно запазваше способността си да се възстановява. Защо този път да е различно?

В средата на март 2020 година, дълбоко обезпокоен от разпространението на пандемията и приютен на сигурно място в къщата на мой приятел в село Капатово, недалече от Мелник, започнах да размишлявам над въпроса как *COVID-19* ще промени света. В света след коронавируса виждах засилването на определени тенденции и конфликти, съществуващи и преди появата на вируса; той като че ли по-скоро ускори процесите, отколкото да ги промени. Това, което очаквах, е, че *COVID-19* ще сложи край на едно разрушително десетилетие, белязано от криза на глобализацията, че ще причини дълбоки промени в политиката, икономиката и начина ни на живот. Предвиждах завръщането на националната държава заедно с възстановяването на доверието в експертното и научното знание. Доляях също възход на национализма и размиване на границите между демократичните и авторитарните режими, предизвикани от новите форми на социален контрол, които са възможни в епохата на големите данни. Като мнозина други и аз очаквах отслабване на световното надмощие на Америка (но не предричах непременно съпътстващ го възход на влиянието на Китай в световен мащаб). Мислех, че коронавируса ще застраши някои от най-важните постулати, залегнали в основата на Европейския съюз, и че ще бъде прелюдия към радикална промяна на европей-

ския проект. Ако нещата се объркаха, *COVID-19* можеше да предизвика и разпадането на Европейския съюз.¹⁰ Дали тези мои първоначални предположения бяха точни?

Великият руски мислител от деветнайсети век Александър Херцен казва, че „историята няма либрето“; това винаги е било и моето усещане. Размишлявайки над евентуалните промени, които *COVID-19* може да породи, си спомних едно изречение от „Абсурдни романи“ на Стивън Лийкок: „Лорд Роналд не каза нищо, изхвърча от стаята, метна се на коня си и запрепуска като обезумял във всички посоки“. Убеден бях, че светът ще се промени, но не мислех, че посоката на промяната е предопределена, и усещах, че прогнозите ни са по-ненадеждни дори от тестовете за коронавирус в началото на пандемията.

Докато се опитвах да отгатна посоката на промените, и аз като много други коментатори се отдах на размисъл дали демокрациите или авторитарните режими се справят по-добре с пандемията, макар да е ясно, че видът на политическото управление не е главното обяснение за успеха или провала в овладяването на вируса. Както пише американската изследователка Рейчъл Клайнфелд: „Въпреки опитите на политиците да използват кризата за налагане на предпочитания от тях политически модел данните досега не разкриват силна взаимовръзка между ефективността и вида

на управлението“¹¹. Някои авторитарни режими като този в Сингапур отначало се справяха добре, но други – като този в Иран – се представиха много зле. По сходен начин някои демокрации като Италия и Съединените щати се препънаха, а други като Южна Корея, Германия и Тайван се представиха превъзходно. Според анализа на Клайнфелд главните фактори за успеха на една държава в овладяването на пандемията от *COVID-19* са предходният опит на правителствата в управлението на подобни кризи, нивото на социално доверие в обществото и капацитетът на държавата. Според Клайнфелд Тайван, Южна Корея, Хонконг и Сингапур, макар и различни в политическо отношение, са си взели поука от епидемията от *SARS* през 2002 – 2003 година и са разработили бързи тестове скоро след разпространението на коронавируса в опит да го изпреварят. И трите държави са наложили извънредно положение, което им е осигурило и извънредно право да проследяват движението на заразените хора; облекчили са ограниченията по отношение на личните данни, за да могат да огласяват информацията широко и да предупреждават хората, че са били контактни с вируса и трябва да се изследват. И накрая, разчитали са на строга карантина, за да ограничат разпространението на пандемията.

Във всички държави, съумели да овладеят *COVID-19*, има високо ниво на доверие в институциите, а успехът на наложения от правителството

обществен контрол зависи повече от доброволното съдействие, отколкото от принудата. Макар Китай, Сингапур и Южна Корея да са страни с различно политическо управление, и трите са сред първите десет в света по нива на обществено доверие към правителството. А само правителства, които се ползват с такова доверие, могат ефективно да наложат строга карантина.

И обратното, в авторитарен Иран и демократична Италия ниското доверие на обществото в институциите затруднява въвеждането на социална дистанция. Според Клайнфелд политическата поляризация и ниското доверие в институциите поне отчасти обясняват трудностите при справянето с кризата в Съединените щати.

Капацитетът на правителството – способността му да се намесва успешно в широк спектър от отношения – от комуникация до осигуряване на здравни грижи, налагане на карантина и производство на защитно оборудване – е третият главен фактор, който според Клайнфелд определя успеха в отговора на кризата. Този капацитет не е тясно свързан с БВП на дадена държава или с характера на политическия режим. Решаващо е по-скоро качеството на бюрокрацията, отколкото размерът на бюджета или дори разходите за здравеопазване.

Проучването на Клайнфелд показва, че макар пандемията да засили конкурентната пропаганда между демократичните и авторитарните системи

на управление, световната реакция на коронавируса са разми границите между различните типове режими. Демократичните правителства са също толкова склонни да ограничават личните права на гражданите си, колкото и авторитарните. Същевременно стана ясно, че в ситуация на криза авторитарните лидери са точно толкова чувствителни към реакцията на обществото, колкото и демократичните политици, уплашени за следващите избори. По думите на британския политически философ Дейвид Рънсиман: „Под карантина демокрациите разкриват общите си черти с другите видове политическо управление: и тук политиката е насочена преди всичко към установяване на власт и ред“¹². Иначе казано, промяната, предизвикана от *COVID-19*, не е нова версия – авторитарна или демократична – на „края на историята“; тя най-вероятно ще ни донесе един по-слабо идеологизиран, но по-нестабилен свят.

Бъди реалист – искай невъзможното

Има моменти, в които усещането ни за сигурност се разпада и колективното ни разбиране за това какво е възможно и какво не, се променя драстично.

Хората започват да пренебрегват настоящето и се замислят за бъдещето, независимо дали то е обект на техните надежди или на страховете им.

Появата на един вирус преобърна целия свят: докато пиша тази книга, Европейският съюз е временно суспендиран, а гражданите му намират убежище в сигурността на националните държави; демокрацията също е суспендирана след въвеждането на закони за извънредно положение в повечето европейски страни, парламентаристите са изпратени у дома, демонстрациите са незаконни, изборите са отложени, а опозиционните партии губят политическата си значимост. Капитализмът също е на пауза, а световната икономика преживява криза, далеч поопустошителна от Голямата рецесия през 2008 – 2009 година. Правителствената „намеса“ в икономическите пазари е по-голяма от когато и да било след 1989 година, а временната национализация е станала новата нормалност.

Днес можем да си представим всичко, защото сме обсадени от нещо, смятано преди за невъобразимо. Изведнъж сме способни да си представим, че е възможно Съединените щати да съумеят да постигнат универсално здравеопазване, Китай да изпревари САЩ като най-влиятелната световна сила, руският президент Владимир Путин да изгуби властта, а Европейският съюз да се разпадне или да стане „Съединени европейски щати“. Самолетите се приземиха, големите компании – замърсители на околна-

та среда, спряха производствените си линии, цената на петрола се срива, а екоактивистите повярваха, че мечтите им за свят с ниски въглеродни емисии са постижими. При затворени граници между държавите – членки на ЕС, десните популисти започнаха да си представят, че те може никога повече да не бъдат отворени отново. И левите, и десните радикали живеят с усещането, че мечтите им се сбъдват.

Както казва канадско-американската филмова режисьорка и активистка Астри Тейлър, „реакцията на пандемията от коронавирус разкри една проста истина: огромен брой политики, за които нашите управници твърдяха, че са невъзможни и непрактични, открай време са били съвсем възможни и практични... Вече знаем, че „правилата“, по които сме живели, са били ненужни... Това е безпрецедентна възможност не само да натиснем копчето за пауза и временно да облекчим болката, но и трайно да променим правилата“¹³.

Това е възможност, но и много сериозен риск.

Вече не е тайна, че „хората се управляват... от слабостта на своето въображение“¹⁴. Макар че кризата с *COVID-19* развихри политическото въображение на обществото, тя парадоксално парализира политическото въображение на елитите. Правителствата се почувстваха принудени да приложат поредица от извънредни политики, но да продължават да управляват с очакването, че светът ще се върне в положението отпреди кризата.

Завръщането на старите кризи

Политиката не е като изкуството. В изкуството „привичното възприемане убива“, твърди руският литературовед от двайсети век Виктор Шкловски. „Автоматизацията изяжда нещата, дрехите, мебелите, жените и страха от война.“ Шкловски е убеден, че произведенията на изкуството успяват да превърнат познатото в непознато, да ни изкушат да видим обичайното с нови очи. Политиката действа по обратния начин: тя ни кара да приемем непознатото като познато. Изкуството изкушава публиката с „баналното“, а политиката банализира изключителното.

В този контекст *COVID-19* принуждава политиките да се откажат от своя обичаен начин на действие. За да мобилизират общественото мнение, те са принудени да твърдят, че кризата е безпрецедентна, дори в държави, където броят на заразените и починалите засега е много нисък (като в България). В същото време, за да убедят хората, че политиките са способни да намерят решение на кризата в многобройните ѝ измерения, европейските правителства са склонни да представят *COVID-19* като нещо познато, като втора серия на трите предходни кризи, разтърсили Стария континент през последното десетилетие: тероризма, финансовата криза и кризата с бежанците.

* * *

С обявяването на вируса за „невидим враг“ и с проследяването на разпространението на болестта посредством технологии, използвани преди за откриване на терористи, правителствата създадоха у хората усещането, че коронавируса е нов вид тероризъм. По сходен начин затварянето на границите между страните – членки на ЕС, в отговор на пандемията напомни за бежанската криза от 2015 година и провокира страх от разпалване на етнически национализъм. И макар че пандемията укрепи силната национална държава, има опасност политическите лидери да не съумеят да разпознаят новия тип национализъм, породен от тази криза.

И накрая, дебатът в Европа относно „корона-облигациите“ подсказва, че днес ставаме свидетели на финансова криза, сходна на тази от времето на Голямата рецесия. Но макар в редица отношения икономическите последици от кризата с *COVID-19* да приличат на Голямата рецесия, икономистите са на мнение, че настоящата икономическа криза е не само по-дълбока, но и фундаментално различна от предишната. Пандемията от *COVID-19* наруши световните вериги за доставки и предизвика криза едновременно в търсенето и в предлагането, която ще доведе до голяма безработица. Както посочва британският икономист Адам Туз: „За пръв път се случва такова принудително кацане. Появи се нещо ново под слънцето. И то е ужасяващо“. По сходен

начин реакцията на гражданите към ограниченията на техните права, налагани от правителствата, се различава съществено в сравнение с реакциите им по време на „войната срещу тероризма“. Национализъмът, предизвикан от *COVID-19*, също е коренно различен от етническият национализъм, предизвикан от кризата с бежанците. Само че, движени от инстинкта да се справят с несигурността, като придават на непознатото познат вид, политиците предпочитат да си затварят очите за новия характер на кризата. Така те пренебрегват факта, че ако се отнасят към нея като към предишните кризи, рискуват да върнат и задълбочат разделенията в Европа, предизвикани от тях.

Тази тънка книга (всъщност дълго есе) не е прогноза как ще изглежда светът след *COVID-19*, нито е манифест как би трябвало да изглежда този свят. Единствената ѝ амбиция е да анализира бедствието *COVID-19* като ново явление, същностно различно от предишните три кризи. Освен това тя не е книга за света, а за Европа. *COVID-19* е глобална криза в най-буквалния смисъл на думата, която вероятно ще засегне Юга най-тежко. Световната продоволствена програма на Обединените нации предупреждава, че броят на хората, изправени пред остър недостиг на храни и пред глад, може да се удвои до края на 2020 година и да достигне 265 милиона души. Възможно е да станем свидетели на вълна от политически и военни конфликти. Трябва да очак-

ваме нови вълни от мигранти. Най-радикалното политическо въздействие на *COVID-19* обаче ще бъде в Европа, защото пандемията подлага на изпитание основите, върху които е изграден европейският проект, а именно, че взаимната зависимост е най-надеждният източник на сигурност и благосъстояние за всички. По тази причина съм убеден, че Европейският съюз няма да бъде същият след кризата. Той може да се разпадне, може да се превърне в нещо подобно на средновековната Свещена римска империя от двайсет и първи век, да стане само номинален съюз или пък може да постигне стратегическа автономия. Европейският съюз винаги е бил яростен защитник на глобализацията, но заплахата от деглобализация е тази, която може да предизвика консолидация и задълбочаваща се интеграция. Едно е ясно: това не е криза, която Европейският съюз може да преодолее мимоходом, без да претърпи драматични промени.